

BUDAY PÉTER: GRÓH ISTVÁN ÉS A MAGYARORSZÁGI
KÖZÉPKORI FALFESTMÉNYEK DOKUMENTÁLÁSA.
GEORGIUS BUBEK, H. N. 2022. 90 LAP, 66 SZÍNES KÉPTÁBLA

Gróh István nevééről már mindenki hallott, aki a középkori magyar falképfestészet kutatásával foglalkozik, kevesen vannak azonban, akik behatóbban ismerik életét és munkásságát.¹ Egy méltatlanul kevéssé feldolgozott, sokrétű életműről van szó, és ezt a hiányt Buday Péter könyve hivatott pótolni. Bár a kötet címe Gróh Istvánnak csak a középkori falfestmények dokumentálásával kapcsolatos tevékenységének bemutatását ígéri, valójában sokkal többet nyújt annál. A szerző Gróhnak nemcsak a középkori, hanem a későbbi korok emlékeit dokumentáló munkáját is összefoglalja, ismerteti restaurálásait, valamint bemutatja az iparművészeti oktatásban betöltött kulcsfontosságú szerepét. Noha a könyv részletesen nem kíván foglalkozni Gróh szépirodalmi tevékenységével (regényeket, novellákat, verseket is írt),² röviden kitér erre is.

A kötet először szlovák nyelven jelent meg 2021-ben, a Georgius Bubek Alapítvány kiadásában, Gömör területéről szóló sorozatuk negyedik köteteként, a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma támogatásával.³ A magyar nyelvű fordítást egy évvel később, 2022-ben adták ki a Kisebbségi Kulturális Alap támogatásával. A kötet borítóján és hátlapján Gróh egy-egy falképmásolata látható, részletet mutatva számunkra a könyvben szereplő értékes képanyagból. Igen öröndetes, hogy a magyar változat javított, és részben bővített kiadás, amely elsősorban a *Gróh dokumentációs munkájának kontextusa(i)* című fejezetet érinti.

A kötetet a szerző azok közé a publikációk közé sorolja, amelyek a magyar műemlékvédelem nagy alakjait (Myskovszky Viktor, Könyöki József, Divald Kornél, Rómer Flóris vagy Sztéhlo Ottó) igyekeznek alaposabban megismertetni.⁴ Meg kell állapítanunk, hogy egyben a 19–20. századi

falképmásolói gyakorlatot bemutató munkák számát is gyarapítja. Ezek eddig főleg Huszka József életművét ismertették részletesebben.⁵ Mint a Műemlékek Országos Bizottsága (továbbiakban MOB) legtöbbet foglalkoztatott, falképeket másoló megbízottja, Gróh István életművének feldolgozása is legalább ennyire várható volt már.

Buday Péter rámutat arra, hogy a rajzok és festett másolatok létrejöttének hátterével, valamint azok technikájával eddig mennyire kevesen foglalkoztak. Gróh munkásságából sokáig csak a falképmásolatokra összpontosítottak, a festett famennyezetekről, oltárokról és egyéb részletekről készült rajzai szinte ismeretlenek a közönség előtt. Szerencsére az utóbbi időben pozitív fejlődés tapasztalható: a kutatók, restaurátorok közül egyre többen fedezik fel és használják műveit, felismerve azt a kitűnő minőséget, ami a feltárást követő állapot lehető legpontosabb dokumentációjával járt (a repedéseket, vakatmaradványokat is megőrizte másolatain).

A könyv előzménye és kiindulópontja Buday Péternek egy, a gömői falképekkel kapcsolatos konferencia-előadása, majd 2018-ban megjelent tanulmánya volt.⁶ A téma ebben a kötetben külön fejezetet kapott. Ehhez az előadáshoz épültek hozzá – későbbi kutatások eredményeiként – a további fejezetek.

A könyv szépen tagolt: a kiadói előszó és egy rövid bevezető után bő hetven oldalas törzsszöveg következik – amelyet a szerző hét fejezetre osztott –, végül egy zárszó foglalja össze a munka főbb tartalmi pontjait.

Az első fejezetben a szerző röviden ismerteti, amit Gróh származásáról, családjáról és életéről tudunk: nagybereznai születésétől és a család Esztergomba költözésétől kezdve a nyíregyházi, rozsnyói tanári éveken át a budapesti „beérkezésig”, műemlékes

és tanári karrierje bemutatásáig. A leírtakkal kapcsolatban egy apró pontosítással kell élnünk. A szerző csak két leszármazottjáról, az ügyvéd Istvánról és a hegedűművész Kláráról számol be, Éva nevű lányáról (Dr. bogárdi Mészöly Pálnérol) nem tesz említést.⁷

Buday Péter a következő három fejezetben azokat a műemlékeket veszi sorba – területi csoportosításban –, amelyeken Gróh István tevékenykedett. Először külön vizsgálja a fent említett gömői műemlékcsoportot, majd ezek után a többi felvidéki emlékegyüttest, később pedig újabb külön fejezetben foglalja össze a mai Magyarország területének emlékeit, illetve a ma Erdély és Szlovénia területére esőket. Bár a gömői emlékek tényleg szoros egységként kezelhetők, érdemes lett volna nem a falképek topografikus egysége felől kiindulni, és esetleg szétbontani az egykori konferencia-előadás anyagát. Talán célszerűbb lett volna az életmű kronologikus ismertetése, ami az olvasó számára könnyebben kirajzolhatta volna egy műemlékes pálya fejlődésének ívét. Ezt azonban jelentősen megnehezíti, hogy folyamatosan ugrálunk az időben.

A kötetben – mint említettem – jelentős helyet kap a Gömörrel szóló fejezet, amelyben a szerző röviden összefoglalja, hogy a 19. század második felében milyen műemléki törekvések voltak azon a területen, illetve mindebbe hogyan kapcsolódott be Gróh a gecsfalvi falképek révén 1894-ben. Ezután sorra veszi azokat az emlékeket, melyek feltárásában, lemásolásában vagy restaurálásában Gróh részt vett (1. kép). Noha Gömör falképeinek művészettörténeti feldolgozása számos oldalról megtörtént már, Buday Péter írása hasznos információkkal egészíti ki eddigi tudásunkat.

A szerző ezután a Gömörön kívül eső szlovák területek emlékeivel foglalkozik. Falképes tevékenységei mellett Gróhnak itt olyan munkáira is kitér, mint például a pozsonyi klarisszák templomának tornya, a bajmóci barokk pavilon, a lőcsei Thurzó-ház, az eperjesi Rákóczi-ház és a fricsi kastély főhomlokzatának sgrafittói, illetve Zmeskál Jónak felesége, Gelethfy Petronella számára állított epitáfiuma. Ebben a fejezetben tárgyalja a bazini gótikus templom teljes kifestésének tervét és kivitelezését is, amelyhez Gróh az általa ismert középkori templomok formakincsét használta mintául, és amely igen érdekes képet mutat arról, hogy a 20. század elején hogyan képzeltek el egy középkori templom „középkori stílusú” kifestését.

A következő fejezetben a szerző különböztetve ismerteti a mai Magyarország területéhez, Erdélyhez és Szlovéniához kapcsolódó munkákat (2–4. kép), valamint ebben a fejezetben tárgyalja Gróh művészettörténeti előadásait is. Utóbbiak azért nagy jelentőségűek, mert ezekből kiderül, Gróht nem csu-

1. Csetnek, evangélikus templom, északi mellékhajó, Mária alakjának részlete az Angyali üdvözléteből. Gróh István akvarell másolata, 1918. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban MÉM MDK), Terotár, ltsz. FM 103.

pán a minél hitelesebb, szolgálai másolás vezérelte, hanem törekedett (egyébként már a MOB-hoz címzett leveleiben és publikációiban is) az emlékek szóban és írásban történő bemutatására, szélesebb körű ismertetésére, és kísérletet tett azok rendszerbe foglalására is. Mesterkezeket különített el és ikonográfiai értelmezéseket adott, tudását pedig tovább is adta óráin az iparművészetet tanuló diákjainak. Ebben a fejezetben olvashatunk többek között Gróh 1916-os, az esztergomi Szent Tamás-hegyre tervezett emlékművéről is, amely az elesett hősök előtt róttá volna le a tiszteletet, és amelyből anyagi okok miatt végül nem lett semmi.

Némileg hiányérzetet hagyhat az olvasóban, hogy az egyes emlékekkel kapcsolatos munkákról a szerző nem egyforma súllyal számol be. Sok esetben „félbeszakad a történet”, nem tudjuk meg, összesen hány másolat készült, és mi lett a falképek sorsa a továbbiakban. Kétségkívül a gömői emlékek kapják a legnagyobb figyelmet a könyvben, a szépen kidolgozott bevezetések kívánatosak lettek volna a többi emléknél is.

2. Múraszombat, római katolikus templom, a szentély keleti falának falképei.
Gróh István akvarellmásolata, 1909. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. FM 381.

3. Muraszombat, római katolikus templom, a szentély északkeleti ablakának falképei.
Két férfiszent, valamint Alexandriai Szent Katalin és Antióchiai Szent Margit.
Gróh István akvarell másolata, 1909. MÉM MDK, Terotár, ltsz. FM 391.

4. Muraszombat, római katolikus templom, a szentély délkeleti fala. Apostolok, Mária Magdolna alakja és egy további jelenet töredéke. Gróh István akvarell másolata, 1909. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. FM 393.

Gróh 1914 utáni műemlékes munkáit éppen csak megemlíti a szerző (Szalonna, Veszprém, Sümeg, Győr, Pápa, Budapest, Esztergom, Gyula, Békéscsaba, Szekszárd), de ugyanez a helyzet Feldebrő esetében is 1905-ből. Buday írásából és képanyagából egyaránt látszik, hogy jól ismeri a Gróh-anyagot, azonban csak 1914-ig bezárólag hivatkozik az elsődleges forrásnak számító MOB-iratokra, a további évekből már egyéb szakirodalmakra támaszkodik. Így történhetett meg, hogy Granasztóiné Györffy Katalin írása⁸ alapján Gróhnak tulajdonítja a falképekről készült fotográfiák kiszínezésének felajánlását 1922 után. Az iratokból azonban egyértelműen kiderül, hogy Gróh a fotográfiák kiszínezését több ízben, és határozottan elutasította.⁹ Az ötlet a MOB részéről vetődött fel a veszprémi és a győri falképekkel kapcsolatban, a háttérben pedig elsősorban anyagi okok álltak: így akartak spórolni a drága falképmásolatokon. Mivel a másolók – így maga Gróh István is – munkáikra elsősorban mint (kiállításra is alkalmas) műalkotásokra tekintettek, nem dolgoztak olcsón. Ezeknek a másolatoknak az elkészítésére pedig a bizottság költségvetésé-

nek jelentős hányada ment el. A fotográfiák kiszínezésével céljuk volt a kiadások mérséklése is. A festészeti megőrkítésről való áttérés valódi oka nem az akvarell-/temperamásolatok megbízhatatlanságában, sokkal inkább a MOB-nak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól való, folyamatosan fennálló, teljes anyagi függésében keresendő. A MOB az 1922-es évi költségvetési tervezetében, nem sokkal az ötlet felmerülése előtt, igen szűkös anyagi lehetőségekkel, mindössze 60 000 koronát tervezett falképmásolatokra költeni.¹⁰ Ez az akkori hiperinfláció következtében rendkívül szerény összegnek számított. A fotográfia elterjedésével egy kevésbé költséges, de pontosabb képet adó és gyorsabb módszer vált elérhetővé, a fotók utólagos kiszínezése azonban nem adott volna teljesen hiteles képet a falképekről, és műfajából adódóan sem volt mindenhol alkalmazható.

Gróh a háború után csak elvétve jutott másolói munkához. Ennek okát a fentiekben leírtakon kívül Buday Péter három tényezőben látja: a területi elcsatolások, a magyarországi területek épületeinek viszonylag ritka vizsgálata, illetve a műfaj felváltása a „megbízhatóbb” fotográfiával.

Sajnos a könyv nem tesz említést Gróh két, 1907-es zsámbéki másolatáról. Ez azért fontos, mert az 1895-ben, Pulszky Ferenc által felvetett, a zsámbéki falképek leválasztásáról szóló ötlet végül nem valósult meg.¹¹ A falképek az idő múlásával megsemmisültek, így a Gróh-másolatok ma már különösen nagy jelentőséggel bírnak. Klösz György egyik felvételén még látható, hogy a templom egykor valóban ki volt festve.¹² Gróh másolatain egy Köpönyeges Mária-ábrázolás, valamint egy álló szent és egy előtte térdelő premontrei szerzetes alakja látható. Az 1905-ös Gerecze-jegyzékből még egy jelenetről tudunk (Mária a kised Jézussal), amely azóta szintén megsemmisült.¹³ Lux Géza 1934-es ásatása során előkerült Krisztus-fej töredék (Magyar Nemzeti Galéria)¹⁴ – amely minden bizonnyal a Rómer által 1874-ben leírt Maiestas Domini részlete¹⁵ – és Gróh másolatai azok, amelyek ma a zsámbéki templom egykori kifestéséről képi forrásokat nyújtanak számunkra.

A könyv következő fejezete Gróh tanári pályafutását mutatja be a kezdetektől nyugdíjba vonulásáig. A szerző összefoglalja benne Gróh pedagógiai szemléletét, alapelveit és oktatási módszerét, a gyakorlati oktatás megerősítését, és a korabeli kortárs művészetről, valamint a nők alkotói tevékenységéről alkotott nézeteit. Felsorolja az elért eredményeket, díjakat és elismeréseket. Tárgyalja Gróhnak a nemzeti jelleg keresésére tett törekvéseit, és beszámol arról a fazekasképző műhelyről is, amelyet Sűvetén akartak létrehozni, a gömöri hagyományok támogatására.

Hogy pontosan kik tartoztak Gróh István körébe, kikkel dolgozott együtt, és kik voltak a tanítványai, még részletesebb kutatásokra vár. Béla nevű festőművész testvérével közös munkáit számos alkalommal említi a könyv. Felsorol a tanítványok közül is néhányat, de amint azt a szerző is írja, ennek a kötetnek nem célja részletesen foglalkozni velük. Ennek ellenére Tary Lajos és Kern Péter munkásságáról számos adatot tudhatunk meg, melyek tovább gazdagítják a kötetet.

A könyv egyik legérdekesebb fejezete a *Gróh dokumentációs munkájának kontextusa(i)*. Ebben a szerző összefoglalja azt a 19. századi magyar falképkutatói hátteret, amelybe Gróh a század végén bekapcsolódott. A megfelelő szakmai képzés lassacskán megindult, az oktatás egyre sokrétűbb lett. A falképek iránti érdeklődés a fokozódó nemzeti öntudatra ébredésnek is köszönhető volt. Gróh másolatainak sikere hitelességükben rejlett. A másoló még mindig művészként tekintett magára, munkájára pedig műalkotásaként, azonban a mű tökéletessége már nem az arányos, a szemlélő számára kellemes képi formában, hanem a valóság minél pontosabb visz-

szaadásában nyilvánult meg. Ebben a fejezetben olvashatunk a falképek lemásolásához szükséges hivatalos eljárásokról, engedélyezésekről, magának a másolat kiválasztásának kérdéséről, másolási árnyokról, a bedolgozó diákok okozta ingadozó minőségről, az ezzel kiváltott kritikákról, és a fotográfia szerepéről mindebben.

Felsorolja a Gróhhoz fűződő kiállításokat és előadásokat, valamint szó esik az általa tervezett, de soha meg nem valósult másolatgyűjteményről is. A kötet egyik legfontosabb része az, amelyben a szerző összegyűjtötte néhány műemlékhez kapcsolódóan a korabeli restaurálási elveket tükröző információkat, idézeteket. Ebből kibontakozik az a szemléletbeli változás, amely a Storno-féle purista, a festményt a maga pompájában újjáéleszteni kívánó gondolkodásmódjától fokozatosan eljutott az eredeti alkotás megóvását első helyre helyező restaurálási elvig. Az idézett szövegrészletek szépen mutatják, hogy pontosan nem volt meghatározható, mit értettek ekkor „restaurálás” alatt. A munkálatok esetről esetre változóak lehettek (igazodva az adott körülményekhez), nem léteztek még törvényi előírások erre vonatkozóan, csupán különböző személyek néha írásba adott utasítása, véleménye. A századforduló környékén a bizottság általában a figurális részek érintetlenül hagyását kérte a restaurálást végző személyektől, és csak az ornamentális részek esetében engedélyezte a kiegészítést. A MOB által 1925-ben kiadott hivatalos bizonylat, mely Gróh restaurálásait sorolja fel tételesen, egyértelműen arról tanúskodik, hogy csak a nagyobb beavatkozásokat tekintették megemlíthetőnek.¹⁶

A kötet mintegy felét a függelék teszi ki, mely tartalmazza a szerző által felhasznált szakirodalmat, egy név- és helymutatót, valamint a Gróh István által készített, a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtárában őrzött másolatok közül bő félszáz középkori és két barokk kori falkép, három középkori táblakép, valamint egy középkori ajtó másolatát – összesen tizenhat helyszínről. A képek számozása ugyan nem kapott helyet a főszövegben, de mivel nem is minden emlékről látható illusztráció a függelékben, így azok külön, mintegy album-válogatásként is kezelhetőek. Ezek minősége sajnos igen eltérő, komolyabb tanulmányozásra néhol szinte alkalmatlan. Az összképet jelentősen rontja a sötét háttér, elnyomja a másolatok színességét. Összességében azonban jó áttekintést kapunk általuk Gróh műemlékes munkásságáról, és láthatjuk, mennyire gazdag életművel állunk szemben. Ekkora képi anyag együtt, egyszerre még sosem került publikálásra – ezt a szerző is külön kiemeli.

Amint azt Buday Péter a második fejezetben írja, Gróh bibliográfiájának teljes körű összegyűjtése továbbra is várat magára. A függelékben felhasznált szakirodalomban közel harminc tételes lista szerepel Gróh István műveiből, amely tartalmazza a legtöbb művészettörténeti és néprajzi vonatkozású munkáját, a jegyzetekben pedig további műveire is utal a szerző. Az egyes fejezetekben megfelelő arányban idéz a korabeli szövegekből, levelezésekből, olvasmányosabbá téve a történeti áttekintést.

A kötet zárszavában Buday Péter fontos megállapításokat tesz Gróh munkásságával kapcsolatban. Kutatásai általában operatív jellegűek voltak, mindemellett megpróbálkozott a falképek célzott területi feltérképezésével is (ez Gömör esetében sikerült is, mivel akkor a helyszínen élt és dolgozott). Átfogó felmérést, album kiadását és állandó múzeumi tárlat létrehozását tervezte, sajnos sikertelenül. A falképek kutatása, másolása mellett fontos szál munkásságában a „nemzeti” jelleg keresése, melyekhez az ornamentika tanulmányozása kapcsán jutott el. A szerző rehabilitálja Gróht azok alól a korábbi kritikák alól, melyekben helyreállítási tevékenységeit támadták, figyelmeztetve minket arra, hogy sokáig nem az adott kor körülményeiből és technikai lehetőségeiből kiindulva szemlélték azokat.

A szerző további kutatások tárgyának javasolja Czobor Béla és Éber László falképekkel kapcsolatos tevékenységének vizsgálatát, a Gróh-tanítványok munkásságát, valamint Gróh önálló képzőművészeti tevékenységét. Ide sorolnám még az 1922-ben a MOB tagjai közé felvételt nyert Gróhnak további műemlékes javaslatait, álláspontjait mutató MOB-iratok vizsgálatát is.

E hiánypótló kötetet olvasva Gróh István munkásságán keresztül nyomon követhetjük a hazai falképmásolás történetének alakulását, az aranykortól kezdve a műfaj leáldozásáig. Műemlékes pályája egyszersmind lenyomata egy korszaknak, amelyben a fokozatosan átalakuló magyar műemlékvédelem pozitív fejlődése mutatható ki. Egy maréknyi ember küzdelme a folyamatos pénzihiány, az infrastrukturális nehézségek, olykor az egyházi elvakultság okozta pusztító erővel szemben; egyszersmind állásfoglalása a hitelesség mellett, meghaladva és túllépve a purista gondolkodásmódot.

Kaánné Finy Heidi

ELKH BTK Művészettörténeti Intézet,
Magyarország – Finy.Heidi@abtk.hu,
heidi.finy@gmail.com

JEGYZETEK

¹ Szendrei János – Szentiványi Gyula: Magyar képzőművészek lexikona. Magyar és magyarországi vonatkozású művészek életrajzai a XVII. századtól napjainkig I. Budapest 1915, 606–607; Művészeti Lexikon I. Szerk.: Éber László, Budapest 1935, 418; Eltemették Gróh Istvánt. In: Magyarország VII. 1936, 66. sz., 10; Kozma János: Gróh István 1867–1936. In: Keleti Egyház III. 1936, 25. sz., 148–149; Gróh István. In: Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola Évkönyve 1934–1936. Szerk.: Helbing Ferenc. Budapest, 1936, 9–10; Művészeti lexikon II. Szerk.: Zádor Anna – Genthon István. Budapest 1966, 293; Magyar életrajzi lexikon I. Szerk.: Kenyeres Ágnes. Budapest 1967, 623; Slovenský biografický slovník II. Martin 1987, 229; Tökölly Gábor: Ki kicsoda Rozsnyón? Somorja 1999, 125–126; Pattantyús Manga: Gróh István. In: Schede „Biografiche” e di „Evento di Conservazione e Restauro” / „Biographic” and „Event of Conservation-restoration”. In: Amplius Vetusta Servare. Primi esiti del progetto europeo / First results of the European Project / Európai restaurátorok történeti adattára. Szerk.: Matteo Panzeri – Cinzia Gimondi. Saonara 2006, 171–180; Magyar mustrák: Ornamentális formaképzés és nemzeti identitás Gróh István és Kovách Géza tervezésemelében. In: Tanulmányok. Szerk.: Szőke Annamária – Ullmann Tamás – Bárdosi Vilmos. Budapest 2013, 281–290; Katona Júlia: Gróh István új magyar stílusa. In: Katona Júlia: Az ékítményes formanyelv. Ékítménytan, mintakönyvhasználat, forma- és stílussteremtési kísérletek. Doktori disszertáció. Budapest 2017, 139–144;

Kislexikon. In: Art Limes XV. 2018, 2. sz., 79–80; Pirigy István: A magyar görögkatolikuság történetének kiemelkedő személyiségei (részlet). Gróh István, a MAGOSZ elnöke. In: Art Limes XV 2018, 3. sz., 85.

² Magyar írók élete és munkái. Írta és összeállította Gulyás Pál. S. a. r. Viczián János. XI. kötet. Budapest 1992, 429–431.

³ Peter Buday: István Gróh a dokumentovanie stredovekých nástenných malieb v Uhorsku. Rožňava 2021.

⁴ Bardoly István – Cs. Plank Ibolya: A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. Budapest 1999; Váliné Pogány Jolán: Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmerései 1869–1890. Budapest 2000; Viktor Miskovský a súčasná ochrana pamiatok v strednej Európe / Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában. Szerk.: Alexander Balega. Bratislava–Budapest 2000; A „Sztehló Úr volna kiküldendő” – Stehlo Ottó (1851–1923), a Műemlékek Országos Bizottsága másodépítészé című 2008-as életmű-kiállítás anyagát, melyet Bakó Zsuzsanna rendezett, nem sikerült megjelentetni. Lásd még: Bakó Zsuzsanna: Stehlo Ottó (1851–1923) építész fényképfelvételei. Válogatás a hivatal archívumaiban található hagyatékából. In: Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest 2002, 601–621; Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján. Szerk.: Kerny Terézia – Mikó Árpád. Budapest 2015.

⁵Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Szerk.: *Fejős Zoltán*. Budapest 2006; *János Mihály*: Színek és legendák. Csíkszereda 2008.

⁶*Peter Buday*: K dokumentácii a ochrane pamiatok na Gemeri pred rokom 1918. In: Najnovšie poznatky z výskumov stredovekých pamiatok na Gotickej ceste II. Zborník Gotická cesta 2/2016. Bratislava 2018, 7–20.

⁷Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban MÉM MDK), MOB 1936/198 – Gróh István gyászjelentése, melyet az Iparművészeti Múzeum küld el a MOB számára.

⁸*Granasztóiné Györffy Katalin*: A Műemlékek Országos Bizottságának tevékenysége a trianoni békekötés után (1920–1934). In: A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok. Szerk.: *Bardoly István – Haris Andrea*. Budapest 1996, 158.

⁹MÉM MDK, MOB 1922/326, 332

¹⁰MÉM MDK, MOB 1922/23

¹¹*Fehér Ildikó*: Zsámbék elfeledett falképei. Giovanni Battista Cavalcaselle tanítványának felmérése a premont-

rei templom falképeiről 1895-ből. Művészettörténeti Értesítő LVII. 2008, 83–94.

¹²Klősz György felvétele a zsámbéki templomról (1872–1874), Képzőművészeti Egyetem, Könyvtár, J.IV.40. ltsz. 1488.

¹³*Gerecse Péter*: Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma. In: Magyarország műemlékei I. Szerk.: *Forster Gyula*. Budapest 1905, 516.

¹⁴Falképtöredék Krisztus-fejjel Zsámbékról (1230–1250). Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 52.598. *Tóth Sándor*: Falképtöredék Krisztus-fejjel. In: Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. *Mikó Árpád – Takács Imre*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1994, 223–224. (III-7. sz.)

¹⁵*Rómer Ferencz Flóris*: Régi falképek Magyarországon. (Magyarországi régészeti emlékek – Monumenta Hungariae Archaeologica, III. 1.r.) Budapest 1874, 153.

¹⁶MÉM MDK, MOB 1925/60

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. A jelen cikkben szereplő képek felhasználása és terjesztése nem megengedett. (SID_1)